

ความหลากหลายชนิดของกล้วยไม้พื้นเมืองในป่าชุมชน 7 หมู่บ้านของจังหวัดเชียงราย Species Diversity of Wild Orchids in Seven Community forests, Chiang Rai Province, Thailand

วรชาติ โตแก้ว

สาขาวิชาชีววิทยา คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม
80 ถนนนครสวรรค์ ต.ตลาด อ.เมือง จ.มหาสารคาม 44000 โทรศัพท์ 08-5463-7135 E-mail: tokaew9@gmail.com

บทคัดย่อ

ศึกษาความหลากหลายชนิดของพืชวงศ์กล้วยไม้ในพื้นที่ป่าแนวกันชนของ 7 หมู่บ้าน ในจังหวัดเชียงราย ในระหว่างเดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2551 – เมษายน พ.ศ. 2552 ผลการศึกษากล้วยไม้ทั้งหมดใน 4 วงศ์ย่อย จำนวน 22 สกุล 31 ชนิด สกุลที่พบมากที่สุดได้แก่ สกุล *Dendrobium* 4 ชนิด รองลงมาคือ สกุล *Cleisostoma Habenaria* และ *Liparis* สกุลละ 3 ชนิด ว่านจุงนาง (*Geodorum attenuatum* Griff.) เป็นกล้วยไม้ที่พบกระจายพันธุ์กว้างที่สุดในพื้นที่ศึกษา และพบกล้วยไม้ที่ถูกจัดเป็นพืชเฉพาะถิ่นของไทย 1 ชนิด คือ เสือชมพู (*Gastrochilus suavis* Seidenf.)

คำสำคัญ: การสำรวจ กล้วยไม้ ป่าชุมชน เชียงราย พืชถิ่นเดียว

Abstract

Study on diversity of plants in family Orchidaceae at buffer zoon of seven community forests in Chiang Rai province was carried out since May 2008 until April 2009. Twenty two genera and 31 species are enumerated. *Dendrobium* Sw. is the most common genera with four species and the second of most; *Cleisostoma*, *Habenaria* and *Liparis*, are each three species. *Geodorum attenuatum* Griff. is the common species in study areas. One of endemic to Thailand; *Gastrochilus suavis* Seidenf., was found in the community forest.

Keywords: survey, orchid, community forest, Chiang Rai, endemic plant.

1. บทนำ

พืชวงศ์กล้วยไม้ (Orchidaceae) เป็นพืชใบเลี้ยงเดี่ยวที่มีจำนวนสมาชิกมากที่สุดวงศ์หนึ่ง ทั่วโลกพบประมาณ 500 สกุล 19,000 ชนิด [1] ในประเทศไทยมีรายงานพบ 177 สกุล 1,133 ชนิด ถูกจำแนกเป็น 6 วงศ์ย่อย คือ Apostasioideae Cyripedioideae Neottioideae Orchidoideae Epidendroideae และ Vandoideae [2] และมีจำนวน 173 ชนิด ที่ถูกจัดเป็นกลุ่มพืชถิ่นเดียว พืชหายาก พืชมีแนวโน้มใกล้สูญพันธุ์ และพืชใกล้สูญพันธุ์ของประเทศไทย [3]

กล้วยไม้สามารถกระจายพันธุ์ได้ในทุกระบบนิเวศ ทั้งป่าผลัดใบและป่าไม่ผลัดใบ [4] แต่ปัจจุบันทั่วภูมิภาคของประเทศไทย กลับประสบปัญหาการลดลงอย่างรวดเร็วของชนิดและจำนวน

ประชากรกล้วยไม้ป่า เนื่องจากกล้วยไม้เป็นที่นิยมในการปลูกเลี้ยงเพื่อความสวยงามและการค้าขาย ตลอดจนการบุกรุกป่าเพื่อใช้ประโยชน์พื้นที่ในด้านต่างๆ ทำให้แหล่งอาศัยของกล้วยไม้ลดลง โดยเฉพาะพื้นที่ป่าซึ่งอยู่ติดกับพื้นที่ชุมชน ความต้องการพื้นที่ในการเพาะปลูกการเกษตรกรรมทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างต่อเนื่อง

จังหวัดเชียงรายเป็นจังหวัดเหนือสุดของประเทศไทย มีพื้นที่ 11,678.37 ตารางกิโลเมตร เป็นเมืองท่องเที่ยวและเศรษฐกิจที่สำคัญ [5] การขยายตัวของสังคมเมืองและความต้องการพื้นที่ทำกินทำให้เกิดปัญหาการทำลายพื้นที่ป่าเป็นอย่างมาก ดังนั้นการศึกษาความหลากหลายของกล้วยไม้ในพื้นที่ จึงมีความสำคัญและเป็นประโยชน์ในการศึกษา การจัดการทรัพยากร การอนุรักษ์ ตลอดจนการใช้ประโยชน์ในการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวของชุมชนต่อไป

2. วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาจำนวนชนิดและการกระจายพันธุ์ของกล้วยไม้พื้นเมืองนอกเขตพื้นที่อนุรักษ์ในบริเวณป่าแนวกันชนของป่าชุมชน 7 หมู่บ้าน ในจังหวัดเชียงราย

3. แนวคิด ทฤษฎี กรอบแนวคิดการวิจัยและผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

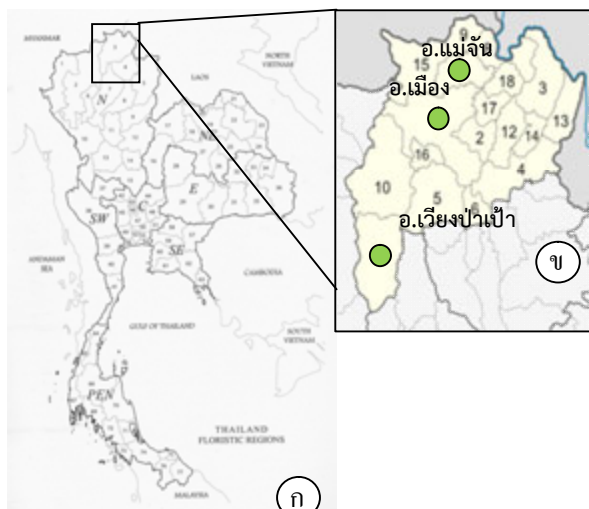
ภาคเหนือของประเทศไทยมีรายงานพบการกระจายพันธุ์ของกล้วยไม้ 118 สกุล 597 ชนิด [6] และมีการศึกษาความหลากหลายของกล้วยไม้ป่าในชุมชนเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวในบางพื้นที่ ได้แก่ ป่าชุมชนหมู่บ้านมณีพฤกษ์ จังหวัดน่าน พบกล้วยไม้ 27 สกุล 63 ชนิด [7] และ บ้านห้วยฮี้ บ้านห้วยเสือเฒ่า และบ้านถ้ำลอด จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบ 53 สกุล 117 ชนิด 22 สกุล 35 ชนิด 31 สกุล 70 ชนิด ตามลำดับ [8] จะเห็นได้ว่าในป่าชุมชนหลายแห่งมีความหลากหลายของกล้วยไม้ป่ามาก สามารถพัฒนาเพื่อสร้างมูลค่าเพื่อการใช้ประโยชน์ที่ยั่งยืนของชุมชนในพื้นที่ต่อไปได้เป็นอย่างดี

สำหรับในจังหวัดเชียงรายยังไม่มีการศึกษาความหลากหลายกล้วยไม้ป่าอย่างจริงจัง แต่พบรายงานการปลูกกล้วยไม้พื้นเมืองหลายชนิดในพื้นที่บ้านจ้อง อำเภอแม่สาย ได้แก่ กุหลาบแดง กุหลาบน่าน ช้างกระ ช้างเผือก สามปอยดง เอื้องคำ ไอยเรศ เอื้องเงิน หลวง เอื้องผึ้ง เอื้องม่อนไซ เอื้องมัจฉานู เป็นต้น และพัฒนาเป็นหมู่บ้านกล้วยไม้ เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตร สร้างรายได้ให้ชุมชน [9] จากพื้นฐานความหลากหลายของกล้วยไม้ป่าในพื้นที่ของชุมชน

หากมีการศึกษาจะนำไปสู่การอนุรักษ์กล้วยไม้ การผลิตเชิงการค้า
สร้างจุดเรียนรู้ และอยู่ร่วมกับป่าได้อย่างยั่งยืน

4. วิธีดำเนินงาน

สำรวจกล้วยไม้ป่าในพื้นที่ป่าชุมชนโดยวิธี line transect
บริเวณป่าแนวกันชนของพื้นที่เกษตรกรรมและป่าธรรมชาติใน 5
หมู่บ้าน ของอำเภอเมืองเชียงราย ได้แก่ บ้านโป่งพระบาท บ้านปาง-
กอก บ้านแม่สาด บ้านฝิ่งหมื่น และบ้านเมืองรวง และในบ้านห้วยมะ-
หิ้นฝ่น อำเภอแม่จัน และ บ้านเวียงป่าเป้า อำเภอเวียงป่าเป้า จังหวัด
เชียงราย รวม 7 หมู่บ้าน (ภาพที่ 1) ดำเนินการศึกษาในระหว่างเดือน
พฤษภาคม พ.ศ. 2551 – เมษายน พ.ศ. 2552 บันทึกลักษณะสัณฐาน
วิทยา นิเวศวิทยา ถ่ายภาพ เก็บตัวอย่างเพื่อทำตัวอย่างพรรณไม้แห้ง
และระบุชื่อวิทยาศาสตร์กล้วยไม้ที่สำรวจพบโดยใช้รูปพรรณระบุชนิด
กล้วยไม้ในประเทศไทย [10]-[19]

ภาพที่ 1 แผนที่จังหวัดเชียงรายแสดงพื้นที่ศึกษา

(ที่มา: ก. Flora of Thailand [19] และ ข. ดัดแปลงจาก ข้อมูลจังหวัด
เชียงราย) [5]

5. ผลการศึกษา

การศึกษาความหลากหลายชนิดของกล้วยไม้ในพื้นที่ป่าชุมชน ใน
อำเภอเมือง 5 หมู่บ้าน (บ้านโป่งพระบาท บ้านปางกอก บ้านแม่สาด
บ้านฝิ่งหมื่น และบ้านเมืองรวง) อำเภอแม่จัน 1 หมู่บ้าน (บ้านห้วยมะ
หิ้นฝ่น) และ อำเภอเวียงป่าเป้า 1 หมู่บ้าน (บ้านเวียงป่าเป้า) พบ
กล้วยไม้ทั้งหมด 22 สกุล 31 ชนิด ใน 4 วงศ์ย่อย จำแนกตามลักษณะ
วิสัยเป็นกล้วยไม้ดิน 16 ชนิด ในสกุล *Brachycorythis Dienia*
Eulophia Geodorum Habenaria Liparis Nervilia
Spathoglottis และ *Tainia* กล้วยไม้อิงอาศัย 13 ชนิด ในสกุล
Aerides Chilochista Cleisomeria Cleisostoma Coelogyne
Dendrobium Gastrochilus Luisia และ *Rhynchostylis* และ
กล้วยไม้กินซาก 2 ชนิด ได้แก่ เอื้องแฝงภู (*Aphyllorchis montana*
Rchb.f.) และกล้วยไม้ดอกขาว (*Didymoplexis pallens* Griff.)
(ตารางที่ 1)

นิเวศวิทยาของพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่ทั้ง 5 หมู่บ้าน ในเขต
อำเภอเมือง เป็นป่าเบญจพรรณ ยกเว้นบ้านเวียงป่าเป้า (อำเภอเวียง
ป่าเป้า) พบเป็นป่าเต็งรัง ป่าเบญจพรรณ และป่าผลัดใบผสมสน ปะปน
กัน และบ้านมะหิ้นฝ่น (อำเภอแม่จัน) เป็นป่าดิบแล้ง โดยในบริเวณ
พื้นที่ป่าแนวกันชนของบ้านโป่งพระบาทมีความหลากหลายของ
กล้วยไม้มากที่สุด 15 ชนิด รองลงมาคือบ้านแม่สาด 11 ชนิด บ้านฝิ่ง
หมื่น 6 ชนิด บ้านเมืองรวง 4 ชนิด และบ้านปางกอก 2 ชนิด สำหรับ
บ้านห้วยมะหิ้นฝ่น และบ้านเวียงป่าเป่าพบเพียง 1 ชนิด คือ เสือชมพู
(*Gastrochilus suavis* Seidenf.) และ บานดึก (*Spathoglottis*
eburnea Gagnep.) ตามลำดับ

6. อภิปรายผล

จากการศึกษาพบกล้วยไม้ทั้งหมด 22 สกุล 31 ชนิด โดย
พบมากที่สุดในบริเวณป่าแนวกันชนบ้านโป่งพระบาท อาจเป็นเพราะ
เป็นป่าที่อยู่ติดกับวนอุทยานโป่งพระบาท จังหวัดเชียงราย ทำให้มีการ
บุกรุกหรือลักลอบนำออกจากป่าน้อยกว่าที่อื่นๆ กล้วยไม้ที่สำรวจพบ
ส่วนใหญ่มีจำนวนน้อย ซึ่งพบเพียง 1-2 ต้นในพื้นที่สำรวจ ยกเว้น
กล้วยไม้ดินบางชนิดที่พบได้ทั่วไปในพื้นที่ทำการสำรวจ ได้แก่ ว่านจุง
นาง (*Geodorum attenuatum*) อ้อถิ่นไทย (*Habenaria*
thailandica) ฉัตรมรกต (*Liparis siamensis*) เอื้องใบ-บัวบก
(*Nervilia crocifformis*) ว่านแผ่นดิน (*Nervilia plicata*) และบานดึก
(*Spathoglottis eburnea*) โดยกล้วยไม้ดินจะมีช่วงเวลาพักตัวและไม่
สวยงามเท่ากล้วยไม้อิงอาศัยทำให้ไม่เป็นที่นิยมในการนำไปปลูกเลี้ยง
สำหรับชนิดที่มีการกระจายพันธุ์กว้างพบในหลายพื้นที่ คือว่านจุงนาง
ซึ่งพบทั่วไปในป่าเบญจพรรณ พบทั้งที่เป็นต้นเดี่ยว และอยู่เป็นกอ
ขนาดใหญ่

บ้านเวียงป่าเป่ามีนิเวศวิทยาเป็นป่าผลัดใบคล้ายกับป่า
ชุมชนอื่น ต่างกันเล็กน้อยในบางบริเวณที่มีสนขึ้นปะปนและเป็นบริเวณ
ที่จะพบ บานดึก (*S. eburnea*) ได้มาก นอกจากนี้กล้วยไม้สกุล
Spathoglottis ยังเป็นกล้วยไม้ที่ได้รับความนิยมในการปรับปรุงพันธุ์
เพื่อปลูกเลี้ยงเป็นไม้กระถาง ซึ่งบานดึก (*S. eburnea*) มีดอกสีขาว
เหมาะสำหรับเป็นแม่พันธุ์ในการสร้างลูกผสมกับชนิดอื่นๆ เพื่อให้ได้
พันธุ์ที่ต้องการ สำหรับบ้านห้วยมะหิ้นฝ่นมีนิเวศวิทยาของป่าเป็นป่าดิบ
แล้งเพียงแห่งเดียวต่างจากพื้นที่อื่นๆ พบเสือชมพู (*G. suavis*) ซึ่งเป็น
กล้วยไม้ถิ่นเดียวของประเทศไทย [2]

นอกจากนี้กล้วยไม้ที่สำรวจพบหลายชนิด มีความสวยงาม
เป็นที่นิยมปลูกเลี้ยง สามารถส่งเสริมให้นำมาขยายพันธุ์เพื่อลดการ
ลักลอบนำกล้วยไม้ออกจากป่า ได้แก่ กุหลาบกระเป่าเปิด (*A. falcata*)
เอื้องหมาก (*Coelogyne trinervis*) เอื้องคำปอน (*Dendrobium*
dixanthum) เอื้องเงิน (*D. draconis*) เอื้องจำปา (*D. moschatum*)
ดอกมะขาม (*D. venustum*) เสือชมพู (*G. suavis*) และ โอเยเรศ (*R.*
retusa) เป็นต้น และกล้วยไม้ที่พบได้น้อยชนิดต่างๆ ควรมีการส่งเสริม
การอนุรักษ์ไม่ให้สูญหายไปจากแหล่งอาศัย

ตารางที่ 1 กล้วยไม้ที่สำรวจพบในป่าแนวกันชน

ชื่อไทย	ชื่อวิทยาศาสตร์
วงศ์ย่อย Neottoideae	
1. เอื้องแฝง (S)	<i>Aphyllorchis montana</i> Rchb.f. ⁴
วงศ์ย่อย Orchidoideae	
2. นางบัวป้อง (T)	<i>Brachycorythis helferi</i> (Rchb. f.) Summerh. ³
3. นางอ้ว (T)	<i>Habenaria rhodocheila</i> Hance ^{4,5}
4. คูลู (T)	<i>Habenaria lucida</i> Wall. ex Lindl. ^{1,5}
5. อ้วถิ่นไทย (T)	<i>Habenaria thailandica</i> Seidenf. ¹
6. นางตาย (T)	<i>Peristylus</i> sp. ¹
วงศ์ย่อย Epidendroideae	
7. เอื้องหมาก (E)	<i>Coelogyne trinervis</i> Lindl. ¹
8. เอื้องคำปอน (E)	<i>Dendrobium dixanthum</i> Rchb.f. ¹
9. เอื้องเงิน (E)	<i>Dendrobium draconis</i> Rchb.f. ³
10. เอื้องจำปา (E)	<i>Dendrobium moschatum</i> Sw. ^{1,5}
11. ดอกมะขาม (E)	<i>Dendrobium venustum</i> Teijsm. ^{3,4}
12. กล้วยมดดอกขาว (S)	<i>Didymoplexis pallens</i> Griff. ¹
13. สิกุนคล (T)	<i>Dienia ophrydis</i> (J.König) Seidenf. ¹
14. เอื้องกลีบม้วน (T)	<i>Liparis paradoxa</i> (Lindl.) Rchb.f. ³
15. ฉัตรมรกต (T)	<i>Liparis siamensis</i> Rolfe. ⁴
16. เอื้องมรกต (T)	<i>Liparis sutepensis</i> Rolfe ex Downie ^{3,4}
17. เอื้องใบบัวบก (T)	<i>Nervilia crocififormis</i> (Zoll. & Mor.) Seidenf. ^{1,3}
18. ว่านแผ่นดิน (T)	<i>Nervilia plicata</i> (Andr.) Schltr. ¹

ตารางที่ 1 กล้วยไม้ที่สำรวจพบในป่าแนวกันชน (ต่อ)

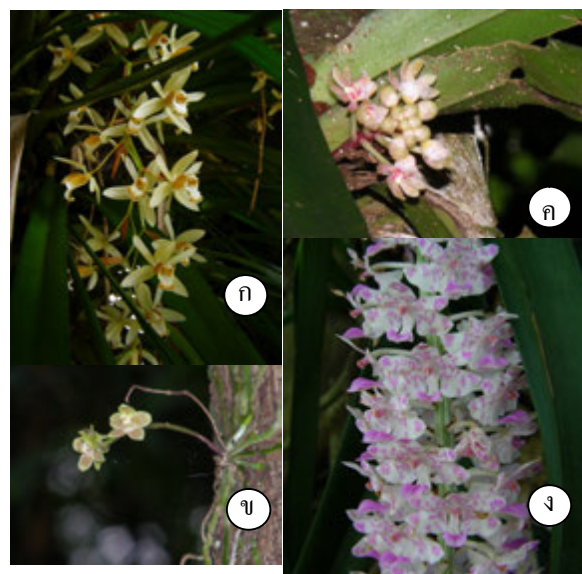
ชื่อไทย	ชื่อวิทยาศาสตร์
วงศ์ย่อย Epidendroideae (ต่อ)	
19. บานดึก (T)	<i>Spathoglottis eburnea</i> Gagnep. ⁷
20. เอื้องสีลา (T)	<i>Tainia angustifolia</i> (Lindl.) Benth. & Hook. f. ²
วงศ์ย่อย Vandoideae	
21. กุหลาบกระเปาะเปิด (E)	<i>Aerides falcata</i> Lindl. ¹
22. พญาไร้ใบ (E)	<i>Chilochista parishii</i> Seidenf. ¹
23. เอื้องเขี้ยวเสียดาย (E)	<i>Cleisomeria lanatum</i> (Lindl.) Lindl. ex G.Don ³
24. เขาพะยะ (E)	<i>Cleisostoma areitinum</i> (Rchb. f.) Garay ³
25. ก้างปลา (E)	<i>Cleisostoma fuerstenbergianum</i> Krzl. ^{3,4}

26. หัวข้าวต้ม (T)	<i>Eulophia graminea</i> Lindl. ¹
27. ว่านอิ่ง (T)	<i>Eulophia macrobulbon</i> (Par. & Rchb.f.) Hook.f. ²
28. เสือชมพู (E)	<i>Gastrochilus suavis</i> Seidenf. ⁶ *
29. ว่านจุงนาง (T)	<i>Geodorum attenuatum</i> Griff. 1,3,5
30. เอื้องลิ้นคำ (E)	<i>Luisia</i> sp. ³
31. ไอยเรศ (E)	<i>Rhynchostylis retusa</i> Blume ¹

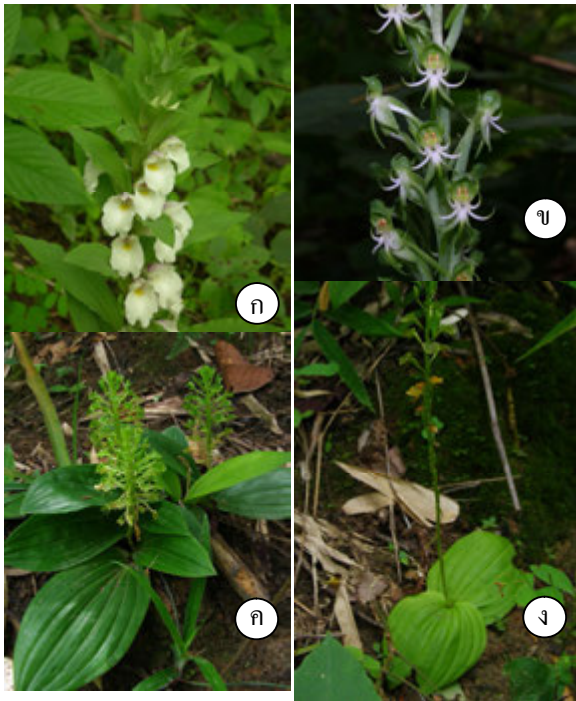
หมายเหตุ: พื้นที่สำรวจ 1 = บ้านโป่งพระบาท, 2 = บ้านปางกอก
3 = บ้านแม่สาด, 4 = บ้านฝั่งหมิ่น, 5 = บ้านเมืองรวง
6 = บ้านห้วยมะหินฝน, 7 = บ้านห้วยฝายพัฒนา และ
* = พืชเฉพาะถิ่น (endemic species) E = กล้วยไม้-
อิงอาศัย, S = กล้วยไม้กินซาก และ T = กล้วยไม้ดิน

7. สรุปและข้อเสนอแนะ

จากผลการศึกษาและรายงานการศึกษาความหลากหลายของกล้วยไม้ในป่าชุมชนในพื้นที่ต่างๆ จะเห็นได้ว่าป่าชุมชนหลายแห่งมีความหลากหลายของกล้วยไม้มาก หรือบางพื้นที่ที่พบน้อย ก็อาจพบกล้วยไม้หายาก พืชเฉพาะถิ่น หรือกล้วยไม้ในกลุ่มเสี่ยงต่อการสูญพันธุ์ และกล้วยไม้ป่าจำนวนมากที่เหมาะสมแก่การนำมาขยายพันธุ์เพื่อการปลูกเลี้ยงและสร้างรายได้ การส่งเสริมการศึกษาความหลากหลายของกล้วยไม้ในพื้นที่ จะช่วยให้สามารถวางแผนการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ทรัพยากรได้ นอกจากนี้ยังทำให้ประชาชนเห็นคุณค่าของป่ามากขึ้น และช่วยกันดูแลป่าของชุมชน ลดการทำลายป่าตั้งในปัจจุบัน

ภาพที่ 2 กล้วยไม้อิงอาศัยบางชนิด; ก. เอื้องหมาก (*Coelogyne trinervis* Lindl.), ข. พญาไร้ใบ (*Chilochista parishii* Seidenf.), ค. เสือชมพู (*Gastrochilus suavis* Seidenf.) และ ง. ไอยเรศ (*Rhynchostylis retusa* Blume)

ภาพที่ 3 กล้ายไม้ดินบางชนิด; ก. นางบัวป่อง (*Brachycorythis helferi* (Rchb. f.) Summerh.), ข. อัญชันไทย (*Habenaria thailandica* Seidenf.) ค. ฉัตรมรกต (*Liparis siamensis* Rolfe.) และ ง. เอื้องมรกต (*Liparis sutepensis* Rolfe ex Downie)

8. กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณ นายบุญทับ กันทะเตียน และ นางสาวเพ็ญศรี ม้าแก้ว ศูนย์ความหลากหลายทางชีวภาพมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย ที่อำนวยความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้

9. การอ้างอิง

- [1] J. Stewart, and M. Griffiths, “Manual of Orchids”, U.S.A.: Timber Press, 1995.
- [2] O. Thaitong, “Orchid of Thailand”, Thailand: Integrated Promotion Technology Co., Ltd., 1999.
- [3] R. Pooma, S. Suddee, V. Chamchumroon, N. Koonkhunthod, K. Phattarahirankanok, S. Sirimongkol & M. Poopath, “A Preliminary Checklist of Threatened Plants in Thailand”, Thailand: The Agricultural Cooperate Federation of Thailand, Ltd, 2005.
- [4] สลิล สิทธิจักรธรรม, “กล้วยไม้ป่าเมืองไทย”, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: บ้านและสวน, 2549.
- [5] กลุ่มงานข้อมูลสารสนเทศและการสื่อสาร สำนักงานจังหวัดเชียงราย, “ข้อมูลจังหวัดเชียงราย”, 2555, ออนไลน์: <http://www.chiangrai.go.th/cpoc/2011/blog/viewFile.aspx?fsID=6>, เข้าถึงเมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2556.
- [6] G. Seidenfaden, “Contribution to the Orchid Flora of Thailand 10”, Nordic Journal of Botany, 2, 93-128, 1982.

- [7] จิตรารพรรณ พิสิฏ์ ปราโมทย์ ไตรบุญ ชูเกียรติ เทพสาร และ ดิเรก ตนพะยอม, “การสำรวจกล้วยไม้ป่าและวิจัยเพื่อพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในเขตอำเภอเมืองและอำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน”, ใน: รายงานการวิจัยในโครงการ BRT 2544, วิสุทธิ์ ใบไม้ และรังสิมา คุ่มหอม (บรรณาธิการ), หน้า 249-258, จัดพิมพ์โดยโครงการ BRT, จีรวัฒน์ เอ็กเพรส, กรุงเทพฯ, 2544.
- [8] อนุพันธ์ กงบังเกิด สานิตย์ ศรีเจริญ และธนากร วงษา, “ความหลากหลายของกล้วยไม้บริเวณป่าชุมชนหมู่บ้านมณีพลกษ์ ตำบลลอบ อำเภอทุ่งช้าง จังหวัดน่าน”, วารสารวิทยาศาสตร์มหาวิทยาลัยนเรศวร, 4(2), 177 – 187, 2550.
- [9] กรมส่งเสริมการเกษตร, “หมู่บ้านกล้วยไม้”, สำนักพัฒนาการถ่ายทอดเทคโนโลยี กรมส่งเสริมการเกษตร, 2555.
- [10] G. Seidenfaden, “Orchid genera in Thailand 2 *Cleisostoma* Blume.”, Dansk Botanisk Arkiv, 29(3), 1-80, 1975a.
- [11] G. Seidenfaden, “Orchid genera in Thailand 3 *Coelogyne* Lindl.”, Dansk Botanisk Arkiv, 29(4), 1-94, 1975b.
- [12] G. Seidenfaden, “Orchid genera in Thailand 4 *Liparis* A.C. Rich.”, Dansk Botanisk Arkiv, 31(1), 1-105, 1976.
- [13] G. Seidenfaden, “Orchid genera in Thailand 4 *Liparis* A.C. Rich.”, Dansk Botanisk Arkiv, 31(1), 1-105, 1976.
- [14] G. Seidenfaden, “Orchid genera in Thailand 5 Orchidoideae”, Dansk Botanisk Arkiv, 31(2), 1-149, 1977.
- [15] G. Seidenfaden, “Orchid genera in Thailand 6 Neottoideae.”, Dansk Botanisk Arkiv, 32(2), 1-195, 1978.
- [16] G. Seidenfaden, “Orchid genera in Thailand 12 *Dendrobium* Sw.”, Opera Botanica, 83, 1-295, 1985.
- [17] G. Seidenfaden, “Orchid genera in Thailand 13 Thirty-three epidendroid genera”, Opera Botanica 89, 1986.
- [18] G. Seidenfaden, “Orchid genera in Thailand 14 Fifty-nine vandooid genera”, Opera Botanica 95, 1988.
- [19] H.Æ. Pedersen, H. Kurzweil, S. Suddee and P.J. Cribb, “Orchidaceae 1”, In: Flora of Thailand, Vol. 12, part 1, T. Santisuk and K. Larsen (Eds.), pp. 1-302, The Forest Herbarium, Department of National Parks, Wildlife and Plant Conservation, Bangkok, Thailand, 2011.